ΘΕΟΦΙΛΟΣ Α. ΒΕΪΚΟΣ

ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ WITTGENSTEIN ΚΑΙ Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΦΑΥΛΟΥ ΚΥΚΛΟΥ

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Tractatus [1],	*1*	Ὁ κόσμος εἶναι ὅλα ὅσα συμβαίνουν
	1.1	Ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων, ὄχι τῶν πραγμάτων
	1.11	Ὁ κόσμος προσδιορίζεται μέσα ἀπὸ τὰ γεγονότα καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι ὅλα εἶναι γεγονότα
	1.2	Ὁ κόσμος τεμαχίζεται σὲ γεγονότα
	2	Ὅ,τι συμβαίνει, τὸ γεγονὸς, εἶναι ἡ συνισταμένη καταστάσεων
	2.01	Ἡ κατάσταση εἶναι ἕνας σύνδεσμος ἀντικειμένων (πραγμάτων)
	2.034	Ἡ δομὴ τοῦ γεγονότος συνίσταται ἀπὸ τὶς δομὲς τῶν καταστάσεων
	2.04	Ἡ ὁλότητα τῶν καταστάσεων ποὺ ὑφίστανται εἶναι ὁ κόσμος
	3	Ἡ λογικὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων εἶναι ἡ σκέψη
	3.01	Ἡ ὁλότητα τῶν ἀληθινῶν σκέψεων εἶναι μιὰ εἰκόνα τοῦ κόσμου

Οἱ προτάσεις αὐτὲς προδίνουν, μαζὶ μὲ ἄλλες τοῦ *Tractatus*, μιὰ «ρομαντικὴ» μεταφυσικὴ διάθεση τοῦ WITTGENSTEIN. Αὐτὸς ἀπέβλεπε, ὅπως εἶναι φανερὸ μέσα ἀπ' ὅλο αὐτὸ τὸ ἔργο, νὰ συναγάγη μιὰ ὁλικὴ μετάφυσικὴ εἰκόνα τῆς δομῆς τοῦ κόσμου, ἢ—πράγμα ποὺ εἶναι τὸ ἴδιο—νὰ συνθέση ἕνα πλήρους κλίμακας φιλοσοφικὸ σύστημα. Τὸν θεμέλιο λίθο τῆς μεταφυσικῆς αὐτῆς κατασκευῆς ἀποτελεῖ, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν σειρὰ τῶν προτάσεων τοῦ *Tractatus*, ἡ θεώρηση τοῦ κόσμου μὲ ὅρους «γεγονότων».

Ὁ WITTGENSTEIN ἀποκρούει τὴν κοινὴ ἄποψη ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ὅλα τὰ πράγματα (summa rerum) καὶ προτείνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ὅλα τὰ γεγονότα (summa factorum)[2]. Ἔτσι τὴν ὁλότητα αὐτὴ δὲν θὰ τὴν παραστή-

---

1. L. WITTGENSTEIN, *Tractatus logico-philosophicus:* Schriften 1, Frankfurt am Main 1960. Βλ. καὶ ἑλλην. μετάφρ. ΒΑΜΒΑΛΗ - ΚΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ - ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ, *Λευκαλίων* 7/8 (1971).

2. Ὁ B. RUSSELL, *Logic and Knowledge*, ἐκδ. R. C. Marsh, London 1964 (1956), 182 κ.ἑ. καὶ *Our Knowledge of the External World*, London 1961, 60 δὲν ἀποκλείει βέβαια, ὅπως κάνει ὁ WITTGENSTEIN, τὰ πράγματα καὶ τὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ διδάσκει ὅτι ἐφόσον τὰ πράγματα στὸν κόσμο ἔχουν ἰδιότητες καὶ σχέσεις, πρόκειται γιὰ γεγονότα (facts). Στὸν πρόλογό του στὴν ἔκδοση τοῦ *Tractatus* (γερμ. κείμ. μὲ ἀγγλ. μετάφρ. τῶν D. F. PEARS-B.F. McGUINESS, London-New York 1963 (1961), σελ. XIII) λέγει ὁ RUSSELL ὅτι τὰ γεγονότα δὲν μποροῦμε νὰ τὰ ὁρίσουμε. Ἐκφραζόμαστε ἁπλῶς γι' αὐτὰ ὅταν ἀναλύουμε τὶς προτάσεις, ποὺ ἀφοροῦν ἀκριβῶς γεγονότα. Ἔτσι αὐτὸς περνᾶ ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα καὶ πράγματα στὰ γεγονότα καὶ ἀπ' αὐτὰ στὶς προτάσεις ποὺ ἐκφράζουν γεγονότα. Ὁ WITTGENSTEIN ὁρίζει εὐθέως ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἀποκλειστικὸ πεδίο γεγονότων καὶ ὅτι τίποτε δὲν ὑπάρχει ἐκτὸς ἀπὸ γεγονότα, μιὰ ἄποψη αὐτονόητη σήμερα στὴν ἐπιστημονικὴ νοοτροπία.

σουμε σὰν συνάθροιση, «μωσαϊκὸ» ἢ κατάλογο τῶν ποικίλων πραγμάτων παρὰ σὰν τὸ «καθολικὸ χρονικὸ»[1] τῶν γεγονότων τοῦ κόσμου. Ὁ κόσμος εἶναι τὸ ὁλικὸ σύνθετο γεγονὸς καὶ ὡς τέτοιο τεμαχίζεται σὲ γεγονότα. Αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ ὁλικὴ σύνθεση μερῶν, ἡ ὁποία διέπεται ἀπὸ μιὰ ἀρχὴ ἑνότητας, παρὰ γιὰ σύνολο ἀπὸ ποικίλα γεγονότα ἀσυνεχῆ, περιπτωσιακὰ καὶ συμπτωματικά: «καθετὶ ποὺ συμβαίνει...εἶναι συμπτωματικὸ» *(6.41)*. Ἔτσι, ὅταν ὁρίζεται ὁ κόσμος μὲ ὅρους γεγονότων, ἐννοεῖται ἕνα πεδίο συμπτωματικῶν γεγονότων, «ἕνα μωσαϊκὸ γεγονότων»[2] καὶ ὄχι μιὰ ὁλότητα πραγματικότητας θεωρημένη ὡς ἑνότητα.

Τὰ γεγονότα σὰν περιπτωσιακὰ καὶ συμπτωματικὰ συμβάντα εἶναι τὰ συστατικὰ μόρια τοῦ κόσμου, ἀλλ' αὐτὰ τὰ ἴδια συνίστανται ἀπὸ «καταστάσεις» καὶ οἱ καταστάσεις εἶναι σύνδεσμοι ἀντικειμένων (πραγμάτων)[3]. Ἔτσι ἡ πραγματικότητα δομεῖται ἀπὸ τὶς σχέσεις ποὺ πλέκονται μεταξὺ τῶν πραγμάτων καὶ ποὺ συνιστοῦν τὶς δομὲς τῶν ποικίλων καταστάσεων· οἱ δομὲς τῶν καταστάσεων ἀποδίνουν δομὲς γεγονότων καὶ ἡ συνισταμένη τῶν γεγονότων (καὶ ὄχι τῶν πραγμάτων) εἶναι ὁ κόσμος. Ὁ φιλόσοφος δὲν ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξη ἀντικειμένων καὶ πραγμάτων, ἀλλὰ τονίζει ὅτι ὁ κόσμος δὲν εἶναι ὁλότητα πραγμάτων. Μιὰ πρόταση τοῦ τύπου «ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν πραγμάτων» δὲν ἀποτελεῖ κανένα προσδιορισμὸ τοῦ κόσμου, γιατὶ αὐτὸς προσδιορίζεται στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὸ τὶ συμβαίνει. Ὅτι *ὅλα εἶναι γεγονότα*, καλύπτει ὁλότελα τὸ ὅλο πραγματικὸ περιεχόμενο καὶ τὸν χαρακτήρα τοῦ κόσμου.

Ὡστόσο, ἡ πρόταση «ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων» παραμένει πολὺ προβληματική. Αὐτὴ δὲν εἶναι, βέβαια, τοῦ τύπου τῶν προτάσεων ἐκείνων ποὺ ἔχουν κοινὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη πραγματικότητα τὴ «λογικὴ μορφὴ» *(2.18)*. Ἐὰν ἡ παράσταση τοῦ κόσμου ὡς ὁλότητα τῶν γεγονότων εἶναι «μιὰ a priori ἀληθινὴ εἰκόνα» (πβ. *2.223 - 2.225*), τότε αὐτὴ εἶναι μιὰ ἄτοπη παράσταση. Ἐφόσον μάλιστα ἡ λογικὴ μορφὴ πληροῖ τὸν κόσμο, αὐτὴ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴ *δομὴ* τοῦ κόσμου καὶ γι' αὐτὸ σὲ μιὰ εἰκόνα τοῦ κόσμου ποὺ προϋποτίθεται ὡς σύνολο σχέσεων - δυνατοτήτων. Ὁ κόσμος συνίσταται ἀπὸ ἁπλούστερα καὶ τελικὰ ἀπὸ ἀτομικὰ γεγονότα, δομεῖται ἀπὸ σχέσεις καὶ τίθεται σ' ἕνα «λογικὸ χῶρο», στὸ χῶρο τοῦ δυνατοῦ. Κατὰ συνέπεια αὐτὸς εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς κόσμους. Μέσα στὸν κόσμο δὲν εἶναι νοητὴ καμιὰ προκαθορισμένη ἢ ὁρισμένη τάξη γεγονότων καὶ καταστάσεων. Ὁ κόσμος εἶναι ἕνα συμπτωματικὸ ἐπεισόδιο καὶ θὰ μποροῦσε νὰ παρασταθῇ ὄχι σὰν μιὰ ἱστορία γεγονότων ποὺ σχηματίζουν μιὰ εὔλογη σειρὰ παρὰ σὰν ἕνα χρονικὸ περιπτωσιακῶν καὶ συμπτωματικῶν συμβάντων. Στὸ καθολικὸ αὐτὸ χρονι-

1. M. BLACK, *A Companion to Wittgenstein's «Tractatus»*, Cambridge 1964, 29-30.

2. BLACK, 37.

3. Γιὰ τὸ νόημα τῶν προτάσεων αὐτῶν παραπέμπω εἰδικὰ στὴν ἀνάλυση τοῦ A. MÜLLER, *Ontologie in Wittgensteins «Tractatus»*, Bonn 1967, 17 κ.ἑ.

κὸ ἔχουν βέβαια καταγραφῆ ὅλα τὰ γεγονότα. Ἀλλὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι σ' αὐτὸ ἔχει καταγραφῆ ἐπίσης ἕνα γεγονός: τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς παράστασης τοῦ κόσμου ὡς τοῦ καθολικοῦ χρονικοῦ τῶν γεγονότων. Ἐπιπλέον, ὅπως ἡ πρόταση τοῦ WITTGENSTEIN «ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων» ἀποτελεῖ ἕνα περιπτωσιακὸ καὶ συμπτωματικὸ γεγονός, περιπτωσιακὸ ἐπίσης καὶ συμπτωματικὸ γεγονὸς ἀποτελεῖ καὶ ἡ πρόταση ποὺ ἀποκρούει ὁ WITTGENSTEIN, ὅτι δηλαδὴ «ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν πραγμάτων». Ἡ τελευταία ὅμως αὐτὴ πρόταση ὡς γεγονὸς δὲν ἐγείρει τὸ αἴτημα νὰ ἀποτελῆ συστατικὸ μέρος τῆς ὁλότητας, γιατὶ ἡ ἴδια ἡ πρόταση ὁρίζει τὴν ὁλότητα ὡς *ὁλότητα πραγμάτων* καὶ ὄχι γεγονότων. Αὐτὴ ὅμως ἡ παρατήρηση μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνη μιὰν ἀνεπάρκεια τῆς παράστασης τοῦ κόσμου μὲ ὅρους πραγμάτων. Ἀντίθετα, οἱ προτάσεις τοῦ WITTGENSTEIN γιὰ τὸν κόσμο ὡς ὁλότητα τῶν γεγονότων θὰ μποροῦσαν πολὺ καλὰ νὰ αὐτοπεριέχωνται στὴν ἔννοια τῆς ὁλότητας ποὺ αὐτὲς ἐκφράζουν, γιατὶ εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθοῦν ὡς γεγονότα ποὺ συμβαίνουν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ κόσμου. Στὸ καθολικό, λοιπόν, χρονικὸ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ προϋποτίθεται ὅτι ἔχουν ὁπωσδήποτε καταγραφῆ καὶ αὐτὲς οἱ προτάσεις, ποὺ ἀποτελοῦν γεγονότα - παράγωγα τοῦ νοῦ τοῦ WITTGENSTEIN, χωρὶς νὰ δημιουργῆται ἄμεσα ἐσωτερικὴ διαταραχὴ στὸ λογικὸ περιεχόμενο τοῦ καθολικοῦ χρονικοῦ. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ πρῶτες προτάσεις τοῦ *Tractatus*, ἂν καὶ εἶναι πολὺ γενικές, δὲν εἶναι ὡστόσο ὡς ἐπιμέρους γεγονότα ἀσύμβατες μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς παράστασής τοῦ κόσμου ὡς γεγονότος.

Ἐν τούτοις συγχέονται ἐδῶ δύο διακεκριμένες πλευρὲς ἀναφορᾶς: ἡ ἀντικειμενικὴ καὶ ἡ ὑποκειμενική[1]. Οἱ ἀρχικὲς προτάσεις τοῦ *Tractatus*, ποὺ ἀναφέρονται στὴν κοσμικὴ πραγματικότητα, ὁρίζουν τὶ εἶναι ἀντικειμενικὰ ὁ κόσμος: ὁ κόσμος εἶναι ἡ πραγματικότητα (Tatsächlichkeit) — δὲν εἶναι τὸ σύνολο τῶν δυνατῶν κόσμων. Ἀντίθετα, μὲ τὴν εἰκονοθεωρία προβάλλεται μιὰ ὑποκειμενικὴ πλευρὰ ἀναφορᾶς: ἐὰν ὅλα εἶναι γεγονότα, ἐμεῖς δὲν κάνουμε παρὰ εἰκόνες τῶν γεγονότων *(2.1)*, δηλαδὴ μοντέλα τῆς πραγματικότητας *(2.12)*. Κάνοντας ὅμως μιὰ εἰκόνα - μοντέλο, δὲν κάνουμε νὰ λαμβάνη χώρα ἕνα γεγονός; «Ἡ εἰκόνα εἶναι ἕνα γεγονὸς» *(2.141)*. Ὁπωσδήποτε, ἡ εἰκόνα μπορεῖ νὰ συμφωνῆ ἢ νὰ μὴ συμφωνῆ μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ ἡ σκέψη, ὡς εἰκόνα ποὺ ἀπεικονίζει τὸν κόσμο, μπορεῖ νὰ εἶναι ἀληθινὴ ἢ ψεύτικη. Ἔτσι «μιὰ σωστὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου» συνάγεται μέσα ἀπὸ τὴν «ὁλότητα τῶν ἀληθινῶν σκέψεων». Τὸ ἐρώτημα ποὺ προκύπτει ἐδῶ εἶναι ἂν ἡ εἰκόνα ποὺ ἀπεικονίζει τὸν κόσμο μέσα ἀπὸ τὴν ὁλότητα τῶν ἀληθινῶν σκέψεων εἶναι ἕνα γεγονὸς συστατικὸ ἐπίσης τῆς ὁλότητας τῶν γεγονότων ποὺ εἶναι ὁ κόσμος. Διότι, ἐὰν ὁ κόσμος εἶναι ὅλα τὰ γεγονότα καὶ προσδιορίζεται «ἀπὸ τὸ ὅτι *ὅλα* εἶ-

1. Ὁ W. SCHULZ, *Wittgenstein, Die Negation der Philosophie*, Pfullingen 1967, 16 κ.ἑ. ἀναπτύσσει τὴν ἔκθεσή του κάνοντας αὐτὴ τὴ βασικὴ διάκριση: «ἡ ἀντικειμενικὴ πλευρὰ τῆς ἀναφορᾶς: ὁ κόσμος» καὶ «ἡ ὑποκειμενικὴ πλευρὰ τῆς ἀναφορᾶς: ἡ εἰκόνα».

ναι γεγονότα», μιὰ σκέψη σὰν αὐτὴ θὰ εἶναι ἐπίσης ἕνα γεγονὸς ποὺ συμβαίνει *μέσα* στὸν κόσμο. Στὴν ὁλότητα τῶν γεγονότων ποὺ εἶναι ὁ κόσμος θὰ ἔπρεπε βέβαια νὰ περιλαμβάνωνται καὶ γεγονότα ὅπως εἶναι οἱ σκέψεις μας. Ἔτσι ὅμως ὅλα τὰ γεγονότα καὶ τὸ γεγονὸς τῆς σκέψης - εἰκόνας *μέσα σ' αὐτὰ* θὰ ἦταν ἀσύμβατα. Εἶναι δυνατὸ νὰ σκεφτοῦμε τὴν ὁλότητα τῶν γεγονότων καὶ μέσα σ' αὐτὴν μιὰ εἰκόνα - γεγονὸς ποὺ νὰ ἀποτελῆ «πρότυπο τῆς πραγματικότητας»; Θὰ ἦταν ἴσως σὰν νὰ περιλαμβάναμε σὲ μιὰ ὁλότητα τὸν πλατωνικὸ κόσμο τῶν ἰδεῶν - προτύπων καὶ μαζὶ τὸν κόσμον τῶν πραγμάτων - ἀπεικασμάτων, ἢ νὰ λέγαμε ὅτι, ἐὰν ἔχουμε πέντε μῆλα, ἔχουμε στὴν πραγματικότητα ἕξη πράγματα, τὸν ἀριθμὸ 5 καὶ τὰ πέντε φυσικὰ ἀντικείμενα. Ἐφόσον μάλιστα γίνεται δεκτὸ πὼς ἡ «λογικὴ πληροῖ τὸν κόσμο» καὶ «τὰ ὅρια τοῦ κόσμου εἶναι ἐπίσης τὰ ὁριά της» *(5.61)*, ἡ σκέψη ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων, μιὰ λογικὴ προφανῶς καὶ ἐκφράσιμη σκέψη, δηλώνει ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἀπεικονιστῆ μὲ λογικὴ μορφὴ ὁ κόσμος ὅλος. Εἶναι ὅμως δυνατὴ μιὰ ἀπεικόνιση τῆς ὁλότητας τῶν γεγονότων τοῦ κόσμου; Ἐμεῖς κάνουμε εἰκόνες τῶν γεγονότων - μοντέλα τῆς πραγματικότητας. Ἀλλὰ δὲν εἶναι κάτι τὸ ἀντινομικό μιὰ εἰκόνα *ὅλων* τῶν γεγονότων, ἕνα μοντέλο τῆς συνολικῆς πραγματικότητας, ἐφόσον ἡ εἰκόνα αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ αὐτοπεριέχεται;

Ὁ WITTGENSTEIN φαίνεται νὰ ἀποφεύγῃ τὴν ἀντινομία αὐτή, θεωρώντας τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο ἀνύπαρκτο *(5.631)*. Τὸ ἐγὼ ποὺ σκέπτεται, παριστάνει, φιλοσοφεῖ, δὲν ἀποτελεῖ μέρος τοῦ κόσμου, ἕνα περιγράψιμο γεγονὸς *μέσα* στὸν κόσμο, παρὰ σημαίνει ἕνα ὅριο τοῦ κόσμου: «τὸ ὑποκείμενο δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο, ἀλλ' αὐτὸ εἶναι ἕνα ὅριο τοῦ κόσμου. Ποῦ μπορεῖ νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς μέσα στὸν κόσμο ἕνα μεταφυσικὸ ὑποκείμενο;» Ἀλλὰ τὸ «μεταφυσικὸ ὑποκείμενο», ποὺ εἶναι ὑπεύθυνο γιὰ προτάσεις ὅπως λ.χ. «ὁ κόσμος εἶναι ἡ ὁλότητα τῶν γεγονότων», θὰ εἶναι ἔτσι ἕνα φιλοσοφικὸ ἐγὼ ποὺ δὲν ὑπάρχει παρὰ σὰν ὅριο τοῦ κόσμου. Στὰ ὅρια τοῦ κόσμου ἡ σκέψη τοῦ WITTGENSTEIN, ὅπως καὶ κάθε μεταφυσικὴ σκέψη, θεωρεῖται σὰν μιὰ καὶ μοναδικὴ περίπτωση ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε περιγραφή, ἀ-νόητη καὶ ἄρρητη. Ἔτσι, προκειμένου νὰ σκεπτώμαστε καὶ νὰ μιλοῦμε γιὰ τὴν ὁλότητα τοῦ κόσμου, τὸ προτιμότερο θὰ ἦταν νὰ σιωποῦμε. Διαφορετικά, τὸ σκεπτόμενο ὑποκείμενο ποὺ εἶναι ὑπεύθυνο γιὰ τὴν παράσταση τοῦ κόσμου ὡς ὁλότητα τῶν γεγονότων θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μέρος τῆς ὁλότητας αὐτῆς, πρᾶγμα ποὺ ὁδηγεῖ σὲ ἀντινομία.

Φανταζόμαστε λ.χ. ἕνα ζωγράφο ὁ ὁποῖος θέλει νὰ συνθέσῃ ἕνα πίνακα ποὺ νὰ περιγράφῃ ὅλα τὰ γεγονότα ἑνὸς δεδομένου πεδίου μέσα στὸ ὁποῖο ὁ ἴδιος ζωγραφίζει. Ὁ ζωγράφος αὐτὸς θὰ ἔπρεπε βέβαια νὰ παραστήσῃ μέσα σ' αὐτὸν τὸν πίνακα καὶ τὸν ἑαυτόν του καθὼς καὶ τὸ ἔργο του. Ἀλλὰ ἡ σύνθεση ἑνὸς τέτοιου πίνακα θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ συνεχίζεται ἐπ' ἄπειρον καὶ τὸ ἔργο

νὰ μένῃ πάντοτε ἀνοιχτὸ πρὸς συμπλήρωση. Διότι, ἂν ὁ ζωγράφος μας θὰ ἔπρεπε νὰ δώσῃ μιὰ πλήρῃ ἐξεικόνιση ὅλου τοῦ πεδίου μέσα στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ ὁ ἴδιος μαζὶ μὲ τὸ ἔργο ποὺ συνθέτει, τὸ πρῶτο ἐρώτημά μας θὰ εἶναι πῶς θὰ παραστήσῃ τὸ ἴδιο του τὸ ἔργο. Θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι αὐτὸς θὰ ἀπεικόνιζε ὅλα τὰ ἄλλα γεγονότα καὶ θὰ ἄφηνε στὸ τέλος τὴν παράσταση τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου, ἀλλὰ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ «κλείσῃ» τὸν πίνακά του, μιὰ καὶ ποτὲ δὲν θὰ εἶχε δεδομένο τὸ *ὅλον* γιὰ νὰ τὸ παραστήσῃ. Ἐξάλλου, ἀκόμα κι' ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ ζωγράφος θὰ μποροῦσε νὰ ἔχῃ ἀπὸ πρῶτα τὴν παράσταση ὅλων τῶν γεγονότων γιὰ νὰ τὰ ἀποδώσῃ στὸν πίνακά του, θὰ ἔπρεπε ὁ πίνακας αὐτὸς νὰ περιέχῃ μιὰ μινιατούρα τοῦ ἴδιου τοῦ πίνακα, ἡ μινιατούρα αὐτὴ νὰ περιέχῃ μιὰ μινιατούρα τῆς ἴδιας τῆς μινιατούρας, κι' ἔτσι ἐπ' ἄπειρον. Ὁ ζωγράφος δὲν θὰ εἶναι σὲ θέσῃ νὰ ὁλοκληρώσῃ ἐντελῶς τὸν πίνακά του, ἀκόμα κι' ἂν θὰ ζῇ ἐπ' ἄπειρον καὶ θὰ δουλεύῃ συνεχῶς μὲ τὸ ἴδιο ἀρχικὸ ἐνδιαφέρον. Τὸ ἀνολοκλήρωτο τοῦ πίνακα συνίσταται στὸ ὅτι ἡ τελευταία παράσταση δὲν θὰ εἶναι ποτὲ *ἡ τελευταία*. Διότι, ἐφ' ὅσον ὅλα τὰ γεγονότα (n) θὰ ἔχουν ἀναπαρασταθῇ, δὲν θὰ ἔχῃ ἀναπαρασταθῇ *τουλάχιστον* ἕνα: τὸ γεγονὸς τοῦ ἴδιου τοῦ πίνακα· ἐὰν εἰσαχθῇ στὸν πίνακα καὶ μιὰ παράσταση ποὺ νὰ ἀναπληρώνῃ αὐτὴ τὴν ἔλλειψη, τοῦτο θὰ εἶναι πάλι ἕνα γεγονὸς ποὺ θὰ μένῃ ἔξω ἀπὸ τὰ n γεγονότα, κι' ἔτσι χωρὶς τέλος.

Τὸ παράδοξο αὐτὸ τοῦ ζωγράφου εἶναι φανερὰ ἕνα παράδοξο ποὺ συνδέεται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς πυκνότητας τοῦ χώρου: ὑπάρχει ἕνας δεδομένος χῶρος φυσικῶν γεγονότων καὶ *μέσα σ' αὐτὸν* ἕνας παράγοντας, ποὺ θέλοντας νὰ ἀναπαραστήσῃ *ὅλα* τὰ γεγονότα προσθέτει σ' αὐτὰ ἕνα νέο γεγονὸς (τὸν πίνακά του), ποὺ ἐπικαλεῖται τὸ αἴτημα τῆς ἴδιας του ἀναπαράστασης *μέσα* στὸν ἴδιο του τὸ χῶρο, κι' ἔτσι θὰ συμβαίνῃ ἐπ' ἄπειρον σὲ μιὰ συνεχῆ πορεία ἀνοίγματος τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ πίνακα. Ἐὰν ὅλα τὰ γεγονότα εἶναι n, πάντοτε θὰ μένῃ ἕνα τελευταῖο γεγονὸς ποὺ θὰ προσθέτῃ μὲ τὴ δουλειά του ὁ ζωγράφος χωρὶς αὐτὸ νὰ ἔχῃ ἀναπαρασταθῇ (n—1). Ἐνῶ τὰ ἀρχικὰ n γεγονότα τοῦ δεδομένου χώρου εἶναι περιορισμένα καὶ τὸ n εἶναι ἕνας πεπερασμένος ἀριθμός, ὅλα τὰ γεγονότα ποὺ θὰ πρέπῃ νὰ ἀναπαρασταθοῦν (μὲ τὶς διαδοχικὲς δηλαδὴ προσθῆκες τῶν γεγονότων ποὺ συσσωρεύει ὁ ζωγράφος μὲ τὴ συνέχῃ προσπάθειά του νὰ «ὁλοκληρώσῃ» ἐντελῶς τὸ ἔργο του) εἶναι ἕνας ἄπειρος ἀριθμὸς $n + 1$. Εἶναι ὅμως δυνατὸ νὰ πηδήσουμε ἀπὸ ἕναν πεπερασμένο ἀριθμὸ σ' ἕναν ἄπειρο ἀριθμό; Πρακτικά, δὲν ὑπάρχει πρόβλημα καὶ θὰ ὑπάρξῃ ἀναμφίβολα μιὰ τελικὴ παράσταση, ἀκόμα κι' ἂν τὴ φανταστοῦμε σ' ἕνα βάθος τῆς τάξης τοῦ ἀτομικοῦ ἢ τοῦ ὑπο-ατομικοῦ χώρου (θεωρητικά, στὸ ἔσχατο ἄτομο τοῦ χώρου, τὸ hodon 10^{-13} cm). Ἀλλὰ τὸ τελικὸ αὐτὸ γεγονὸς θὰ μένῃ ἔξω ἀπὸ τὰ ἄλλα γεγονότα ποὺ ἔχουν καταγραφῇ στὸν πίνακα καὶ τὰ ὁποῖα ἑπομένως δὲν θὰ εἶναι *ὅλα*.

Ἡ χρήση τῆς ὁλότητας ὑποβάλλεται ἐδῶ ἀναγκαστικὰ στὸν περιοριστι-

κὸ ὅρο ποὺ διατυπώνεται μὲ τὴν «ἀρχὴ τοῦ φαύλου κύκλου» τῶν B. Russell καὶ A. N. Whitehead: «αὐτὸ ποὺ προϋποθέτει τὸ ὅλον μιᾶς συλλογῆς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς συλλογῆς»[1]. Μὲ λογικὴ ἀλγεβρικὴ διατύπωση, μιὰ συνάρτηση $f(x)$ δὲν ἐπιδέχεται ὡς τεκμήριο μιὰ τιμὴ τῆς μεταβλητῆς x ποὺ θὰ προϋπέθετε τὸ f καὶ κάθε τιμὴ ποὺ δίδεται στὸ x τῆς συνάρτησης $f(x)$ πρέπει νὰ μπορῆ νὰ ἐκφράζεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ f[2].

Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ εἶναι, βέβαια, κανονιστικὴ καὶ δὲν προσδιορίζει τὴν δυναμικὴ φύση τῆς ὁλότητας. Τὸ παράδειγμα τοῦ ζωγράφου δὲν θέτει τὴν ἰδέα μιᾶς δυνητικῆς ἁπλῶς ἀπειρότητας παρὰ μιὰ πραγματικὴ ἄπειρη σειρὰ γεγονότων ἡ ὁποία θὰ μπορῆ νὰ συντελεστῆ στὸ μέλλον (ἀπεριόριστα). Ἡ δυνατότητα μιᾶς πραγματικῆς ἄπειρης σειρᾶς γεγονότων ἀντιμετωπίστηκε (καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ χρόνου) στὸ γνωστὸ «παράδοξο τοῦ Tristram Shandy». Πρόκειται γιὰ τὸν ἥρωα τῆς περίφημης νουβέλας τοῦ Sterne ποὺ ἀρχίζοντας νὰ γράφη τὴν αὐτοβιογραφία του παρατήρησε ὅτι τοῦ χρειάστηκαν δυὸ χρόνια γιὰ νὰ συνθέση τὰ γεγονότα τῶν δύο πρώτων ἡμερῶν τῆς ζωῆς του καὶ σκέφτηκε ὅτι τὸ ὑλικὸ γιὰ τὴ βιογραφία του θὰ συσσωρευόταν μὲ πολὺ γρηγορώτερο ρυθμὸ ἀπ' ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ τὸ ἐπεξεργαστῆ καὶ νὰ τὸ τιθασεύση, ὥστε νὰ «ὁλοκληρώση» τὴν αὐτοβιογραφία του. Ὁ Russell ὑποθέτει ὅτι, ἀκόμα κι' ἂν ὁ Tristram Shandy θὰ ζοῦσε ἐπ' ἄπειρον καὶ ἡ ζωή του θὰ συνεχιζόταν ἀπεριόριστα ἐξίσου πλούσια σὲ γεγονότα καὶ ὁ ἴδιος θὰ ἐργαζόταν συνεχῶς μὲ τὸν ἴδιο ἀρχικὸ ζῆλο, «κανένα μέρος τῆς βιογραφίας του δὲν θὰ εἶχε μείνει ἄγραφο». Τὰ γεγονότα βέβαια τῆς n-στῆς μέρας θὰ ἔχουν γραφῆ στὸ n-στὸ ἔτος τῆς ζωῆς τοῦ Tristram Shandy καὶ κάθε ὁρισμένη μέρα θὰ εἶναι ἡ n-στὴ μέρα· ἄρα ὁποιαδήποτε μέρα θὰ ἔχη καταγραφῆ τελικά, καθὼς ὁ χρόνος (t) τείνει στὸ ἄπειρο. Ἡ δυσκολία, καθὼς παρατηρεῖ ὁ Whitrow, ἔγκειται στὴν ἀδιανόητη δυνατότητα τοῦ μηδενισμοῦ τῆς πορείας τῶν ἡμερῶν $N(t)$, τὶς ὁποῖες ἔζησε ὁ Tristram Shandy ἀλλὰ δὲν τὶς συνέγραψε ἀκόμα καθὼς τὸ t τείνει στὸ ἄπειρο[3].

Ὅτι αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, μπορεῖ νὰ καταδειχτῆ ἀκόμα κι' ἂν δὲν ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Tristram Shandy θὰ ζῆ ἀπεριόριστα. Θὰ πρέπη δηλαδὴ νὰ σκεφτοῦμε ὅτι μιὰ πλήρης αὐτοβιογραφία του θὰ περιλαμβάνη ὁπωσδήποτε καὶ τὰ

---

1. B. Russell - A.N. Whitehead, *Principia Mathematica I*, Cambridge 1963 (²1927), 37.

2. Βλ. F. Crahay, *Le formalisme logico-mathématique et le problème du nonsens*, Paris 1957, 41.

3. B. Russell, *The Principles of Mathematics*, London ²1937, 358, G. J. Whitrow, <Time and Cosmical Physics>, *Studium Generale* 23 (1970), 228-29 καὶ Θ. Α. Βέικου, *Μαθηματικὲς Ἀντινομίες τοῦ Kant καὶ Σύγχρονη Ἐπιστήμη* (Παράρτημα, ἀρ. 2 τῆς *Δωδώνης*, Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων), Ἰωάννινα 1974, 96-97.

γεγονότα τῆς συγγραφῆς τῆς ἴδιας τῆς αὐτοβιογραφίας του. Ἔτσι τὸ τελευταῖο γεγονὸς τῆς ζωῆς του, ποὺ θὰ ἔχῃ περιγραφῆ, θὰ ἐπεκτείνεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ τοῦ ἴδιου τοῦ γεγονότος. Ἐάν, λοιπόν, ἡ τελευταία πρόταση αὐτῆς τῆς βιογραφίας ἀποτελῆ ἕνα γεγονὸς τῆς ζωῆς του, αὐτὸ δὲν θὰ ἀποτελῆ συστατικὸ μέρος τῆς αὐτοβιογραφίας του καὶ ἐπομένως ποτὲ δὲν θὰ ἔχουν καταγραφῆ ὅλα τὰ γεγονότα.

Τόσο ὁ ζωγράφος μας ὅσο καὶ ὁ Tristram Shandy ἀποτελοῦν ἐνδιαμέσους παράγοντες ἀνάμεσα στὴν ὁλότητα ὁρισμένου πλαισίου γεγονότων πρὸς ἀναπαράσταση καὶ στὴν ὁλότητα τῶν γεγονότων, ποὺ συνιστοῦν τὶς δικές τους πνευματικὲς λειτουργίες μὲ τὶς ὁποῖες αὐτοὶ θέλουν νὰ ἀναπαραστήσουν τὴν πρώτη ὁλότητα.

Ἔτσι ἡ περίπτωση ἑνὸς φιλοσόφου ἢ φυσικοῦ ποὺ ἀποβλέπει σὲ μιὰ ὁλικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου μπορεῖ νὰ διασαφηνιστῆ. Θὰ πρέπη, βέβαια, νὰ δεχτοῦμε ὅτι μιὰ τέτοια θεωρία ἀναφέρεται στὸν συγκεκριμένο κόσμο καὶ ὄχι σ' ἕναν ὁποιονδήποτε κόσμο. Ἔτσι πνευματικὲς καταστάσεις, ἐνοράσεις καὶ αἰσθήματα θὰ ἀποκλειστοῦν ὡς ξένα σὲ μιὰ θεωρία ποὺ ἐξυπηρετεῖ τὴ γνώση τοῦ κόσμου (μιὰ πιθανολογικὴ φυσικὴ θεωρ.α λ.χ. θὰ ἔχανε τὸν ἐπιστημονικό της πυρήνα ἂν γινόταν δεχτὴ ὡς ἔκφραση μιᾶς κατάστασης τοῦ πνεύματος, ὡς ἔκφραση —ἂς ποῦμε— μιᾶς μερικῆς ἄγνοιας, καὶ ὄχι ὡς ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο).

Ὁ μεταφυσικὸς ντετερμινισμὸς π.χ. εἶναι μιὰ θεωρία γιὰ τὸν κόσμο. Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴ θεωρία, κάθε λεπτομέρεια ὅλης τῆς ἱστορίας, ὅλων τῶν συμβάντων τοῦ κόσμου, εἶναι ἀκριβῶς προκαθορισμένη. Καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ἀντίθετη θεωρία, τὸν indeterminismus, δὲν ὑπάρχουν προσδιορισμένα συμβάντα καὶ τὰ πάντα εἶναι συμπτωματικά. Ἐὰν υἱοθετήσουμε τὴν ντετερμινιστικὴ θεωρία, πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ θεωρία, ὅπως ὅλα τὰ συμβάντα τοῦ κόσμου, εἶναι προκαθορισμένη. Καὶ θὰ δεχτοῦμε ἐπίσης ὅτι προκαθορισμένη εἶναι καὶ ἡ ἀντίθετή της θεωρία, ἡ ὁποία δὲν παραδέχεται προκαθορισμὸ στὸν κόσμο! Ἐάν, βέβαια, υἱοθετήσουμε τὴ δεύτερη θεωρία, αὐτὴ δὲν αὐτοπαγιδεύεται λογικά: παραδεχόμαστε, χωρὶς νὰ περιπίπτουμε σὲ λογικὲς δυσχέρειες, ὅτι τόσο αὐτὴ ὅσο καὶ ἡ ντετερμινιστικὴ θεωρία εἶναι συμπτωματικὰ συμβάντα στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος. Ὁ μεταφυσικὸς ντετερμινισμὸς εἶναι, φανερά, μιὰ θεωρία ποὺ ἱκανοποιεῖ τὸ παραδοσιακὸ μεταφυσικό μας αἴτημα γιὰ μιὰ σταθερὴ νομοτέλεια τοῦ κόσμου: ὅλα τὰ πράγματα εἶναι αἰτιακὰ καθορισμένα συμβάντα καὶ μὲ ἀκρίβεια ταξιθετημένα μέσα στὸν κόσμο. Ἀλλ' ἤδη ὁ Ἡράκλειτος, ἐνῶ μὲ ποικίλους τρόπους ἐξέφραζε τὴν πεποίθησή του γιὰ τὴ σταθερότητα καὶ τὸ ἀπαραβίαστο τῆς νομοτέλειας τοῦ κόσμου, ὑπόβαλε μιὰ ὁρισμένη ἀπροσδιοριστία στὴ θεώρηση τῆς τάξης τοῦ κόσμου μὲ τὴν παρατήρησή του ὅτι, ἐὰν ὑπεισέρχονταν ἀνωμαλίες στὴν κίνηση τοῦ ἥλιου, θὰ ἐπενέβαιναν οἱ Ἐρινύες, τὰ ἐκτελεστικὰ ὄργανα τῆς Δίκης, γιὰ νὰ

ἀποκαταστήσουν τὴν τάξη [1]. Ἐκπληκτικὰ μὲ ὅμοιο τρόπο εἰσηγήθηκε μιὰ ἀνάλογη ἀπροσδιοριστία ὁ NEWTON. Πρόκειται γιὰ τὴ διδασκαλία του ὅτι, ἐὰν ὑπεισέρχονταν μικρὲς ἀνωμαλίες στὸ ἡλιακὸ σύστημα, μὲ κίνδυνο νὰ διαταραχτῆ ἡ σταθερότητά του, θὰ ἐπενέβαινε ὁ θεὸς γιὰ νὰ ἀποκαταστήση τὴν ὁμαλότητα καὶ τὴν τάξη. Πότε ὅμως θὰ ἔχουμε τέτοιες θεϊκὲς ἐπεμβάσεις, ἡ φυσικὴ τοῦ NEWTON δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ προλέγη. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὴ λύση τῆς δυσκολίας αὐτῆς τὴν ἔδωσε ὁ LAPLACE [2]: γιὰ ἕνα «πνεῦμα» —ἢ «δαίμονα», ὅπως ὀνομάστηκε ἀργότερα— ποὺ εἶναι ἱκανὸ νὰ συλλαμβάνη διαμιᾶς ὅλες τὶς σχετικὲς καταστάσεις ὅλων τῶν σωμάτων καὶ τὶς δυνάμεις ποὺ ἐπενεργοῦν πάνω σ' αὐτὲς καὶ περαιτέρω νὰ ἀναλύη αὐτὰ τὰ δεδομένα, «τίποτε δὲν θὰ ἦταν ἀβέβαιο καὶ τὸ μέλλον τὸ ἴδιο ὅπως καὶ τὸ παρελθὸν θὰ ἦταν δεδομένα μπροστὰ στὰ μάτια μας». Καὶ ὁ LAPLACE προσθέτει ὅτι μιὰ ἀμυδρὴ ἰδέα ἑνὸς τέτοιου πνεύματος μᾶς δίνει ἡ ἀστρονομία. Τὸ 1950 ὁ K. POPPER [3] ἔδωσε μιὰ φυσικὴ ἑρμηνεία τοῦ δαίμονα τοῦ LAPLACE, δηλαδὴ σκέφτηκε ὅτι ὁ δαίμων αὐτὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἐνσαρκωμένος σὲ μιὰ μηχανική, ἠλεκτρονικὴ «προφητικὴ συσκευή». Ἔστω ὅτι ἡ συσκευὴ αὐτή, ἂς τὴν ὀνομάσουμε P_1, εἶναι πάρα πολὺ ἰσχυρή, γιὰ νὰ προλέγη τὰ πάντα. Ὅσο ὅμως ἰσχυρὴ κι' ἂν εἶναι αὐτὴ ἡ συσκευή, δὲν θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προείπη τὶς δικές της μελλοντικὲς καταστάσεις (σύμφωνα μὲ τὸ ἐπιχείρημα «Tristram Shandy»). Θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ εἰσαγάγουμε μιὰ δεύτερη προφητικὴ συσκευὴ P_2, γιὰ νὰ καλύψη αὐτὴ τὴν ἔλλειψη. Ἀλλὰ ἡ P_2 θὰ μποροῦσε νὰ προλέγη τὶς μελλοντικὲς καταστάσεις τῆς συσκευῆς P_1 καὶ ὄχι τὶς δικές της· αὐτὲς θὰ μένουν, βέβαια, ἀπρόβλεπτες. Θὰ ἔπρεπε, λοιπόν, νὰ εἰσαχθῆ μιὰ τρίτη συσκευὴ P_3 γιὰ νὰ τὶς προλέγη, κι' ἔτσι χωρὶς τέλος.

Γιὰ νὰ μιλήσουμε γενικά, οἱ ὁλικὲς ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς θεωρίες, ποὺ ἀποβλέπουν σὲ μιὰ ἑρμηνεία ὅλων τῶν γεγονότων τοῦ κόσμου, προτείνονται βέβαια σ' ἕνα μέλλον, τὸ μέλλον τους. Θὰ ἦταν, λοιπόν, δυνατὸ νὰ προβλέπεται ἡ μελλοντικὴ πορεία μιᾶς φιλοσοφικῆς ἢ ἐπιστημονικῆς κίνησης καὶ γενικὰ τὸ μέλλον τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεωρητικῆς ἐπιστήμης μὲ τὴν βοήθεια ὀρθολογικῶν ἢ ἐπιστημονικῶν μεθόδων;

Φανταζόμαστε ἕναν προφήτη ποὺ θὰ μᾶς μετάδινε τὸ ἀκόλουθο μήνυμα ἀλήθειας: «οἱ τρέχουσες σήμερα ἰντετερμινιστικὲς μικροφυσικὲς θεωρίες θὰ

---

1. H. DIELS -W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin - Zürich 1972 (⁶1951), 22 B 94 *Ἥλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰδεμή, Ἐρινύες μιν, Δίκης ἐπίκουροι, ἐξευρήσουσι.*

2. LAPLACE, Oeuvres, Paris 1886, τόμ. 7, VI-VII. Βλ. σχετικὰ J. W. N. WATKINS, K. R. Popper: Die Einheit seines Denkens *(Grundprobleme der grossen Philosophen, Philosophie der Gegenwart I.*, ἐκδ. J. SPECK, Göttingen 1972, 156-57).

3. K. POPPER, <Indeterminism in Quantum Physics and in Classical Physics>, *British Journal for the Philosophy of Science* 1 (1950-51), 117-33, 173-95.

ἀντικατασταθοῦν τὴν προσεχῆ εἰκοσαετία ἀπὸ μιὰ βαθύτερη φυσικὴ θεωρία, ποὺ δὲν θὰ εἶναι λιγότερο ντετερμινιστικὴ ἀπὸ τὴν κλασσικὴ φυσική». Ὀνομάζουμε τὴ μελλοντικὴ αὐτὴ θεωρία Θ. Ὁ προφήτης μας δὲν μᾶς εἶπε τὸ περιεχόμενο τῆς Θ καὶ δὲν μᾶς ἀποκάλυψε τὴν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ ἢ τῶν δημιουργῶν της. Ἐκεῖνο ποὺ γνωρίζουμε μονάχα εἶναι ὅτι ὁ κόσμος, ὅπως αὐτὸς περιγράφεται ἀπὸ τὴν Θ, θὰ εἶναι ντετερμινιστικός, δηλαδὴ ὅλα τὰ γεγονότα θὰ εἶναι ἀκριβῶς καθορισμένα μέσα σ' αὐτήν. Μποροῦμε ὅμως νὰ προείπουμε λογικὰ ἢ ἐπιστημονικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς Θ; Ἐὰν ἐπιχειρούσαμε νὰ τὸ κάνουμε αὐτό, δὲν θὰ εἴχαμε βέβαια στὴ διάθεσή μας παρὰ μόνο τὸ σύνολο τῆς παρούσας ἐπιστημονικῆς γνώσης. Καὶ ἡ γνώση αὐτή, ἂς τὴν ποῦμε O, εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ τὴ θεωρία ὅτι ὁ κόσμος εἶναι καθορισμένος. Ἔτσι γνωρίζουμε ὅτι ἡ θεωρία Θ καὶ τὸ σύνολο τῆς παρούσας ἐπιστημονικῆς γνώσης O εἶναι ἀσύμβατα. Τὸ O περιλαμβάνει, βέβαια, μέσα του ἐκεῖνες τὶς μικροφυσικὲς θεωρίες τὶς ὁποῖες θὰ ἀντικαταστήσῃ ἡ Θ. Ἐπειδή, λοιπόν, τὰ O καὶ Θ εἶναι ἀσύμβατα, τὴ Θ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴ συναγάγουμε ἀπὸ τὸ O. Δὲν ἔχουμε καμιὰ ἐλπίδα νὰ συναγάγουμε προγνωστικὰ τὸ περιεχόμενο τῆς θεωρίας ποὺ μᾶς διεμήνυσε ὁ προφήτης. Ἡ μόνη δυνατότητα εἶναι, βέβαια, νὰ μείνουμε μὲ καρτερία στὴν ἐπιστημονικὴ κατάσταση ποὺ βρισκόμαστε σήμερα, ὥσπου νὰ παρέλθῃ ἡ καθορισμένη εἰκοσαετία. Τότε θὰ πρέπῃ νὰ ἐκλέξουμε ἀπὸ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ στοιχείων, ποὺ θὰ ἐμφανιστοῦν σὲ δημοσιεύματα κατὰ τὰ εἴκοσι ὁρισμένα χρόνια, ἐκεῖνα μόνο τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦν τὰ συστατικὰ τῆς Θ. Ἐὰν βρεθοῦν αὐτά, ἡ ἐν λόγω θεωρία θὰ ἔχῃ τότε ἀνακαλυφθῆ, ὅπως μᾶς τὸ προεῖπε ὁ προφήτης μας![1] Ἐνῶ λοιπὸν ἡ θεωρία, ποὺ ἀναμένεται νὰ ἐπινοηθῆ, θὰ ἑρμηνεύῃ τὰ πάντα ντετερμινιστικά, ἡ ἴδια δὲν μπορεῖ νὰ προκαθοριστῆ μὲ βάσῃ τὸ παρὸν στάδιο τῆς ἐπιστήμης. Ἔτσι ὁ ντετερμινισμὸς αὐτοπαγιδεύεται. Ἀνάλογη δυσχέρεια παρουσιάζεται στὴ γνωστὴ λ.χ. ρελατιβιστικὴ πρόταση τοῦ Πρωταγόρα homo-mensura: *πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος . . .*[2] Ἐὰν ἡ σχετικιστικὴ αὐτὴ πρόταση καλύπτῃ *ὅλα* τὰ πράγματα *(πάντων χρημάτων)*, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, αὐτὴ δὲν καλύπτει *τουλάχιστο* ἕνα, τὴν ἰδέα ποὺ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ πρόταση ἐκφράζει. Διότι, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μέτρον ὅλων τῶν «χρημάτων» (πραγμάτων καὶ καταστάσεων, ποιοτήτων, ἀξιῶν, ἰδεῶν κλπ.), ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι μέτρον καὶ γιὰ τὴν ἴδια αὐτὴ ἰδέα ποὺ ἐκφράζεται στὴν πρόταση. Ἔτσι ὅμως ἡ σχετικιστικὴ πρόταση τοῦ Πρωταγόρα σχετικοποιεῖται ἀπὸ μόνη της.

Γιὰ νὰ μιλήσουμε γενικά, ἔστω πὼς ἐπινοεῖται ἀπὸ ἕναν φιλόσοφο ἢ ἕναν φυσικὸ μιὰ περιεκτικὴ θεωρία (Θ), ποὺ προβάλλεται μὲ τὴν ἀξίωση νὰ

1. Πβ. WATKINS, 174.
2. DIELS - KRANZ, *VS*, 80 B 1.

ἀποτελῆ ἑρμηνεία ὅλου τοῦ κόσμου. Ἀκόμα κι' ἂν δεχτοῦμε ὅτι ἡ θεωρία αὐτὴ περιλαμβάνει ὅλα τὰ γεγονότα, εἴμαστε ὡστόσο ἀναγκασμένοι νὰ παρατηρήσουμε ὅτι αὐτὴ δὲν περιλαμβάνει τουλάχιστο ἕνα γεγονός: τὸ γεγονὸς τῆς ἴδιας της τῆς ἐπινόησης[1]. Γιὰ νὰ συμπεριληφθῆ λοιπὸν κι' αὐτὸ τὸ γεγονὸς στὴν «ὁλικὴ» ἑρμηνεία τοῦ κόσμου, πρέπει νὰ εἰσαχθῆ μιὰ πιὸ περιεκτικὴ θεωρία Θ_1, ἡ ὁποία πάλι δὲν θὰ εἶναι ὁλική, γιατὶ δὲν θὰ περιέχη τὸ γεγονὸς τῆς ἴδιας της τῆς ὕπαρξης, καὶ θὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ εἰσαχθῆ μιὰ ἄλλη, πιὸ περιεκτικὴ θεωρία Θ_2, κι' ἔτσι χωρὶς τέλος.

Ἡ λογικὴ τῶν θεωριῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου εἶναι ἀδυσώπητη. Θεωρίες καὶ προτάσεις σὰν αὐτὲς ἀποβλέπουν φανερὰ νὰ σταθμίσουν ἕνα ὁλικὸ σύστημα στὸ ὁποῖο ἀναγκαστικὰ συμπεριλαμβάνονται. Μιὰ ὁλικὴ πρόταση ἢ θεωρία τοῦ κόσμου φαντάζει πραγματικὰ σὰ μιὰ πράξη μέτρησης μέσα σ' ἕνα σύστημα. Παίρνουμε σὰν παράδειγμα τὴν φανερὰ ἁπλὴ ἐπέμβαση κατὰ τὴν ὁποία τοποθετοῦμε ἕνα θερμόμετρο μέσα σ' ἕνα ἀντικείμενο. Ἐὰν τὸ θερμόμετρο ἔχη διαφορετικὴ θερμοκρασία ἀπ' αὐτὴν τοῦ ἀντικειμένου, θὰ μεταβάλη τὴ θερμοκρασία τοῦ ἀντικειμένου καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ τὴ δική του κατάσταση. Αὐτὴ ἡ διαταραχὴ θὰ ἔλειπε, ἂν τὸ θερμόμετρο εἶχε τὴν ἴδια θερμοκρασία μὲ τοῦ ἀντικειμένου. Γιὰ νὰ τὸ κάνουμε ὅμως αὐτό, σίγουρα θὰ ἦταν ἀνάγκη νὰ κάνουμε μέτρηση, ἀλλὰ ἡ μέτρηση θὰ ἐπενεργοῦσε πάνω στὸ ἀντικείμενο καὶ θὰ τὸ διατάρασσε. Κάθε πράξη μέτρησης προκαλεῖ μιὰ φυσικὴ διαταραχὴ ποὺ ἐπηρεάζει τὸ ἀντικείμενο. Ὅσο ἀκριβεῖς κι' ἂν εἶναι οἱ μετρήσεις, θὰ ὑπάρχουν πάντοτε ἔστω καὶ ἐλαφρὲς διαταραχὲς στὰ ἀντικείμενα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν θὰ ἦταν ποτὲ λογικὰ δυνατὸ νὰ γίνουν ὅλες οἱ ἐπιθυμητὲς μετρήσεις μὲ κάθε ἐπιθυμητὸ βαθμὸ ἀκρίβειας. Καὶ οἱ προτάσεις μας μποροῦν νὰ εἶναι τόσο ἀκριβέστερες ὅσο πιὸ περιορισμένο εἶναι τὸ φάσμα τῶν γεγονότων τὰ ὁποῖα θέλουμε νὰ ἑρμηνεύσουμε. Ἔτσι μιὰ πρόταση ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ περιλάβη ὅλα τὰ γεγονότα δὲν μπορεῖ νὰ προβάλη ἀξιώσεις γιὰ ἀκρίβεια καὶ πληρότητα. Τὸ πιὸ σημαντικὸ εἶναι πὼς τέτοιες προτάσεις καὶ θεωρίες «διαταράσσονται» ἐσωτερικὰ καὶ ἡ σκέψη παγιδεύεται λογικὰ ἀπὸ μόνη της. Ἡ ὁλικὴ πρόταση ἢ θεωρία ποὺ αὐτοπεριέχεται εἶναι, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Francis Bacon, σὰν μιὰ στείρα παρθένα: τίποτε δὲν συνάγεται πραγματικὰ ἀπ' αὐτὴν καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ ἐμπλέκεται ἡ σκέψη σὲ φαῦλο κύκλο.

---

1. Ἤδη ὁ P.W. Bridgman, *The Nature of Physical Theory*, New York - Princeton 1936, 118, εἶχε παρατηρήσει ὅτι μιὰ θεωρία ποὺ θὰ ἦταν ἀρκετὰ συνοπτικὴ θὰ ὁδηγοῦσε σὲ ἀτέλειωτη πορεία, ἐὰν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρεται καὶ στὸ γεγονὸς τῆς ἴδιας της τῆς ὕπαρξης. Διότι, μιὰ θεωρία ὑπάρχει· αὐτὴ ὑπάρχει στὸ νοῦ τοῦ θεωρητικοῦ καὶ ὁ νοῦς αὐτὸς εἶναι ἕνα μέρος τοῦ σύμπαντος· ἡ θεωρία ἐπιδέχεται μιὰ θεωρία τῆς θεωρίας κι' ἔτσι σὲ μιὰ ἀναδρομικὴ πορεία χωρὶς τέλος.